

ДЕРИВАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ ВЛАСНИХ НАЗВ ДРІБНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена дослідженню особливостей творення власних назв дрібних географічних об'єктів Хмельницького району Хмельницької області. У цій статті порушуються питання творення мікротопонімів з погляду семантики твірних основ та дериваційних особливостей. Під час дослідження насамперед описано відапелятивні та відонімні мікротопоніми, а також найпродуктивніші способи творення онімів: лексико-семантичний та морфологічний.

Ключові слова: відапелятивна лексика, відонімна лексика, мікротопонім, семантика твірної основи.

Янчишина Я.В. Деривационные особенности создания собственных названий мелких географических объектов Хмельницкого района Хмельницкой области. *Статья посвящена исследованию особенностей создания названий мелких географических объектов Хмельницкого района Хмельницкой области. В этой статье поднимаются проблемы создания микротопонимов с точки зрения семантики образующих основ и деривационных особенностей. В ходе исследования прежде описано отапелятивные и отонимные микротопонимы, а также способы создания микротопонимов: лексико-семантический и морфологический.*

Ключевые слова: отапелятивная лексика, отонимная лексика, микротопоним, семантика образующей основы.

Yanchyshyna Y.V. Derivational features creation of small geographic objects proper names in Khmelnytskyi the Khmelnytsky oblast. *The feature of the formation of microtoponyms are studied in the article. The problems of their formation are investigated from the viewpoint of semantics of the word-forming stem and derivational peculiarities. Microtoponyms are formed from common and proper nouns. Also the problem of lexical-semantic and morphological word-formation principles in microtoponymy of Khmelnytsky district in Khmelnytsky region.*

Keywords: derivational peculiarities, microtoponym, morphological word-formation, lexical-semantic word-formation.

Власні назви дрібних географічних об'єктів – це особливі структури, під час вивчення яких потрібно враховувати всі можливі семантико-структурні зв'язки як з апелятивною лексикою, так і з іншими власними назвами. Це пов'язано насамперед із тим, що власні назви дрібних географічних об'єктів утворювалися в особливих умовах, у них поєднано й культуру певного регіону, і звичаї, які переплітаються із законами творення пропріальної лексики.

Мікротопоніми – це назви дрібних географічних об'єктів, створених як людиною, так і природою. До першої групи передусім належать назви вулиць, провулків, площ (майданів), релігійних споруд, селищ і частин міста, скверів, шляхів сполучення, будинків. Друга група представлена власними назвами, що вживаються на позначення природних реалій: ставків, струмків, шляхів, ярів тощо.

Значна частина мікротопонімів назавжди зникає з пам'яті жителів, оскільки саме цей пласт лексики є змінним, варіативним, найменш стійким.

За словами К.К. Цілуйка, з усіх категорій лексики саме топонімія найвиразніше зберігає безпосередні й реальні співвідношення між вищазгаданими мови і різними сторонами суспільного життя. Кожен народ дає свої назви водам, лісам, горам, долинам, полям, лугам, містам і селам. У цих назвах відбивається історія його матеріальної і духовної культури, побуту, його природно-географічне середовище. Тому географічні найменування, органічно вплетені в лексичну систему мови, становлять цінне, а часом і єдине джерело історичного вивчення народу, його мови й культури [9: 63].

В Україні є небагато праць, присвячених вивченню мікротопонімів окремих регіонів. Окрім того, вітчизняній мікротопоніміці дотепер бракує чіткого окреслення її меж, потребують розв'язання і деякі теоретичні проблеми. У такій ситуації дослідження регіонального мікротопонімікону набувають особливої ваги. Вони не тільки збагачують українську ономастику новим матеріалом, але й сприяють поглибленню теоретико-методологічних засад.

Окремі мікротопоніми Хмельниччини (передусім найменування незначних поселень та окремих дрібних географічних об'єктів) описані в наукових працях С.Д. Бабишина [1], Н.М. Герети [2] та М.М. Торчинського [8]. Однак спеціальних монографічних ґрунтовних студій із проблем мікротопонімії Хмельницького району ще немає, що й зумовлює актуальність теми нашого дослідження. Безпосередньо наша увага буде звернена на дериваційні особливості власних географічних назв цього типу.

Джерельною базою є мікротопонімійний матеріал, який ми збрали шляхом експедицій та анкетування респондентів протягом 2010–2012 років. Опитування здійснювали згідно з положеннями «Програми збирання матеріалів для вивчення топоніміки України» К.К. Цілуйка. Шляхом обстеження восьми населених пунктів було виявлено й зафіксовано майже 500 найменувань дрібних географічних об'єктів.

Вивчення мікротопонімії з погляду її словотвірної структури започатковане ще в XIX ст., а особливою активністю дериватологічні студії характеризуються починаючи з II пол. XX ст. Над вивченням словотвірних особливостей працювали такі науковці, як С.П. Бевзенко, П.І. Білоусенко, К.Г. Городенська, М.П. Кравченко, В.О. Горпинич, М.А. Жовтобрюх, А.Д. Зверев, Є.А. Земська, Н.Ф. Клименко, І.В. Муромцев, М.Я. Плющ, З.І. Потіха, І.С. Улуханов, Г.П. Циганенко, М.М. Шанський та інші дослідники, які, проте, свою увагу переважно звертали на творення апелятивів (як української мови, так і інших, в основному східнослов'янських, мов). Такий факт І.І. Ковалик якраз і вважає недоліком підручників і посібників з мовознавства, зауважуючи, що в розділах про словотворчу будову мови в аналізі та характеристиці дериваційних структур зовсім не використовуються топоніми; водночас автори ґраматик інших слов'янських мов: чеської, болгарської, словацької, описуючи окремі словотворчі типи, послідовно використовують і власні географічні назви [4: 137]. Це дозволяє ще більше поширити й поглибити вивчення словотвору кожної живої мови.

Словотвірні відношення в сучасних мікротопонімах можуть відрізнитися від тих, що діяли під час первинної номінації об'єкта. У словотвірному

аналізі також виходимо з того, що власні назви ніколи не функціонують ізольовано: вони завжди співвідносяться одні з одними, а кожен онім виникає лише серед інших найменувань. Тому, характеризуючи словотвірну структуру пропріальних одиниць, важливо з'ясувати, як виникла кожна назва і якими були функції її морфем у цей момент, що дозволяє встановити способи і засоби творення мікротопонімів.

Аналізуючи семантику твірних основ власних назв дрібних географічних об'єктів Центральної Хмельниччини, ми виявили, що більшість номінацій є відапелятивними, тобто утвореними від апелятивного слова або словосполучення (субстантива, ад'єктива, дієслова тощо) без деривації, із деривацією, шляхом складання [3: 67] (наприклад: *Козацька гора, Підліщина*). Онімів такої конструкції було зафіксовано 50 % від загальної кількості мікротопонімів.

Домінування такого типу пропріативів можна пояснити особливістю цього класу топонімів – їхньою близькістю до апелятивної лексики. Однак слід пам'ятати і про те, що в такій ситуації апелятиви, стаючи назвами дрібних географічних об'єктів шляхом переосмислення, утрачають своє первинне абстрактне значення і перетворюються на словесні знаки топонімічних денотатів.

Відонімних назв зафіксовано 165 одиниць, що становить 33 % від загальної кількості мікротопонімів (*Саблуків, Шпиченщина*). Серед таких пропріальних одиниць домінують відантропонімні побудови, які становлять 75 % від загальної кількості відонімних мікротопонімів (*Білецький, Думарецького, Коцюришин*).

Значна частина мікротопонімії Хмельницького району Хмельницької області є відонімно-відапелятивною, коли ад'єктонім або присвійний прикметник поєднується з географічним або адміністративно-господарським терміном (зафіксовано 146 таких одиниць, що становить 23 %: *Моломолинські садки, Пархомівське лісництво, Скрагова долина*).

За будовою досліджувані назви поділяються на прості, складні та складені. До простих (одночлених) належать лексеми, які мають просту чи складну основу, оформлену за лексико-граматичною моделлю іменника або прикметника в чоловічому, жіночому, середньому роді у формі однини чи множини. Онімів такої конструкції зафіксовано 356 одиниць, що становить 75 % від загальної кількості мікротопонімів: *Гончариха, Долина, Кручі, Курник, Купинястий, Новий, Шпиченщина, Шура, Ярок, Ясовий*.

Одночленні мікротопоніми об'єднують: 1) лексеми з неподільною основою, що збігається з коренем (нами було зафіксовано 43 % від загальної кількості простих онімів: *Гора, Долина, Яма*); 2) похідні афіксальні деривати – 122 одиниці, що становить 33 % від загальної кількості простих мікротопонімів (*Братерський, Гребельки, Максимів*); 3) первинні назви з похідними основами (нами було зафіксовано 15 % від загальної кількості одночлених онімів, що становить 52 одиниці: *Підгайці*).

У межах простої структури чільне місце (64 % від загальної кількості мікротопонімів) посідає семантичний спосіб творення найменувань: такі

деривати з'являються внаслідок онімізації апелютивів (*Болото, Горб, Яма*) та трансонімізації (*Євка, Оленка*). Якщо порівняти дані з інших регіонів, то будемо мати такі результати: Підгір'я – 22,5% [6: 4] Львівщина – 61,96 % [7: 3].

Якщо розглянути мікротопоніми Хмельницького району з точки зору походження, тобто оніми з похідними та непохідними основами, то можна зробити висновок, що переважають у цьому випадку мікротопоніми із похідною основою (зафіксовано 186 одиниць, що становить 54 % від загальної кількості моноформлених одиниць: *Березина, Долинка, Ливунів, Ставицько, Степанишин*). Онімів із непохідною основою зафіксовано 150, що становить 43 % від загальної кількості пропріативів: *Акація, Болото, Вила, Гора, Колодязь, Фільварок, Хутір, Яр*.

Досить поширеним способом творення власних назв є плуралізація (зафіксовано 14 % від загальної кількості мікротопонімів: *Верби, Вишники, Лози Мельники, Мулярі*).

Морфологічним способом, зокрема шляхом суфіксації, утворено 73 мікротопоніми, що становить 25 % від їх загальної кількості. Аналогічний показник зафіксовано під час вивчення мікротопонімікону Кіровоградщини (24,8 % мікротопонімів такої конструкції) [5: 3]. Переважно використовуються суфікси **-ок**: *Горбок, Ланок, Корчунок*, **-ак** (*Березняк, Кругляк*), рідше **-ц(е)** (*Джерельце*), що надає мікротопонімам відтінку пестливості. Пейоративного забарвлення такі пропріативи набувають завдяки наявності суфікса **-ищ(е)**: *Горище, Парховище*. Також прослідковуються загальні найменування з мутаційним значенням (апелютиви, що містять в основі певні форманти): **-ин(е)**, **-щин(а)** (*Березине, Дубина, Духновщина, Милнищина*).

Префіксальні найменування є типовими серед мікротопонімів, проте на досліджуваній території таких назв виявлено небагато (4 % від загальної кількості моноформлених онімів), однак навіть цей показник є досить високим у порівнянні з Кіровоградщиною, де було зафіксовано лише 0,3 % таких онімів [5: 4].

Більшість із префіксальних утворень – це власне префіксально-суфіксальні деривати. Переважно фіксуються конфікси **під-...-с(я)** (*Підлісся*), **під-...-иц(а)** (*Підліщина*) та інші (*Закоття, Підставок*). Часто такі власні назви виникають шляхом лексикалізації прийменникових словосполук із подальшим занепадом флексії орудного відмінка (*Заріччя* – «за річкою»).

Флексії утворюють в основному не нові лексеми, а словоформи. Проте в певних словотвірних позиціях окремі закінчення здатні утворювати похідні слова з новим значенням, тобто виконувати функцію словотвірних формантів. До таких флексій належать іменникова флексія **-е** з топонімним значенням (*Байсакове, Козакове*). Подібні із флексійним способом словотворення ознаки має і конверсія (*Гниле*).

Серед найменувань простої структури виявлено значну кількість відприкметникових одиниць. Прикметникові суфікси приєднуються здебільшого до онімних основ: **-ськ(ий)** (*Вчительський, Пухальський, Рідкодубський*), **-ов(а)** (*Бараболькова, Бендерова, Василькова, Крукова, Мацюкова, Морозова*), **-иш-ин** (*Коцюришин, Пилипишин, Степанишин*), **-ів** (*Гиляків, Козликів, Косачів, Максимів, Мудриків, Саблуків, Степанків*).

Складання як окремих різновид морфологічного способу деривації передбачає використання не менше двох слів або їхніх частин, які шляхом об'єднання утворюють нову лексему. В ономастиці розрізняються такі підвиди складання: власне складання, зрощення, аббревіація. Зазвичай такі пропріальні одиниці кваліфікуються як складні.

У мікротопонімії найменування, утворені в результаті основоскладання, є досить малопродуктивними. Здебільшого відбувається складання прикметникової та іменникової основ, зрідка – дієслівної та іменникової (*Давидополь*). Інколи зустрічається явище аббревіації: буквенної (*КВД*) або комбінованої (*Хімсклад*).

Серед найменувань складної структури вагоме місце займають мікротопоніми, утворені шляхом лексикалізації назв у формі прийменникових конструкцій (проте вони не трансформуються у конфіксальні побудови). Такі мікротопоніми є повноцінними власними назвами, оскільки вони виділяють, ідентифікують, називають географічний об'єкт, який зазвичай має просторову протяжність. Такі назви виникли внаслідок опущення опорного компонента у складеному мікротопонімі, вираженому словосполученням іменника з іменником, наприклад: *Поле Біля Лісу – Біля лісу*). Мікротопонімів такого виду зафіксовано 68 одиниць, що становить 25 % від загальної кількості пропріативів. На Кіровоградщині було зафіксовано лише 4,3 % мікротопонімів такої конструкції [5: 3]. Серед них досить часто спостерігаються мікротопоніми із прийменниками *на-* (*На підлісі, На шляху*), *коло* (*Коло дубів, Коло хреста*), *біля* (*Біля берізки, Біля пасіки*).

Багатокомпонентних мікротопонімів зафіксовано 170, що становить 39 % від їх загальної кількості: *Зозульове поле, Чумакова яма*. На Львівщині таких утворень виявлено 18,31 % [7: 11]. Така особливість мікротопонімікону є для досліджуваної території визначальною, оскільки в цілому в Україні такі назви більше тяжіють до спрощення.

Серед складених назв можна виділити підрядні словосполучення: моделі «прикметник + іменник» (*Нова лінія, Собачий яр, Старий цвинтар*), «іменник + іменник» (*Білого ленія, Курник + Хутір*), «числівник + іменник» (*Перша советчина, Третя бригада*). Найбільш продуктивним різновидом є поєднання прикметника й іменника (зафіксовано 75 одиниць, що становить 85 % від загальної кількості багатокомпонентних мікротопонімів).

Проаналізувавши мікротопонімію Хмельницького району Хмельницької області, можна зробити висновок, що творення власних географічних назв дрібних об'єктів не виходить поза межі історично складених типів творення топонімів всієї України. Водночас установлено, що певні відмінності у словотворі мікротопонімів все-таки простежуються. Зокрема, таким диференційними особливостями є: високий відсоток творення власних назв семантичним способом словотворення, а також досить висока продуктивність префіксального й морфологічного способів творення пропріативів. У порівнянні з іншими регіонами ми можемо стверджувати, що ці дані дають підставу для окреслення індивідуального підходу до вивчення мікротопонімів Хмельницької області.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бабишин С.Д.** Топоніміка в школі: На матеріалах Хмельницької області / С.Д. Бабишин. – К.: Радянська школа, 1962. – 122 с.
2. **Герета Н.М.** Ойконімія північної Хмельниччини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова / Н.М. Герета. – К., 2004. – 209 с.
3. **Горпинич В.О.** Сучасні словотворчі тенденції в розвитку мікрогідронімії Сумщини (назви ставків) / В.О. Горпинич // Питання гідроніміки: матеріали 3-ої республіканської ономастичної наради. – К., 1971. – С. 99–104.
4. **Ковалик І.І.** Словотворча будова української топоніміки (Назви населених пунктів із суфіксом -иц-я (-ниц-я) / І.І. Ковалик // Питання українського мовознавства. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1960. – Книга 4. – С. 137–143.
5. **Ляшенко Р.О.** Мікротопонімія Кіровограда: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова / Р.О. Ляшенко. – Х., 2008. – 20 с.
6. **Михальчук О.І.** Мікротопонімія Підгір'я: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова / О.І. Михальчук. – К., 1998. – 16 с.
7. **Проць О.І.** Мікротопонімія Північної Львівської області: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова / О.І. Проць. – Львів, 2011 – 21 с.
8. **Торчинський М.М.** Ойконімія Південно-Західного Поділля: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 – укр. мова / М.М. Торчинський. – К., 1993. – 276 с.
9. **Торчинський М.М.** Структура онімного простору української мови: монографія / М.М. Торчинський. – Хмельницький: Авіст, 2008. – 548 с.
10. **Цілуйко К.К.** Програма збирання матеріалів для вивчення топоніміки України / К.К. Цілуйко. – К., 1962. – 36 с.
11. **Цілуйко К.К.** Топонімія Покровського району Дніпропетровської області / К.К. Цілуйко // Мовознавство. Наукові записки. – Т. XIV. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 62–90.